

Notes

182

Noves aportacions al coneixement de la història de l'església de Sant Salvador de Polinyà i les seves pintures murals¹

Jesús Alturo i Tània Alaix, Seminari de Paleografia, Codicologia i Diplomàtica. Universitat Autònoma de Barcelona / jesus.alturo@uab.cat, tania.alaix@e-campus.uab.cat

La riquesa del patrimoni històric català, tant des del punt de vista artístic-monumental com bibliogràfic-documental, és realment notabilíssima. Limitant-nos ara a aquest últim aspecte, basti recordar que, deixant de banda cinc diplomes palimpsestos del segle VII de probable origen tortosí i actualment conservats a l'Archivo Histórico Nacional de Madrid, la documentació original autòctona comença als nostres arxius l'any 815 amb un document custodiat a l'Arxiu Capitular de la Seu d'Urgell. Només per al segle IX els nostres fons arxivístics i de reserva de les biblioteques serven entre els seus tresors més preuats un conjunt de noranta-set documents originals. Tots apareixeran properament publicats en la prestigiosa col·lecció "Chartae Latinae Antiquiores" en dos volums. Espanya, que també s'ha sumat a aquesta magna empresa, en publicarà un. Aquest sol detall ja parla de la superior riquesa de la nostra documentació, que, per al segle X, passa a tenir més de set mil documents, sense que l'aritmètica s'atreveixi a fer càlculs per a les centúries posteriors.

No resulta estrany, doncs, que al nostre país sigui possible d'agabellar nombrosa documentació de les nostres catedrals i monestirs, però també de l'emana da o rebuda per les cúries comtals o per altres institucions religioses o civils. D'altra banda, a la quantitat de diplomes cal afegir-hi el valor de llur varietat tipològica, cosa que permet d'arreglar documentació abundant sobre testaments, convinences, plets, dotacions i consagracions d'esglésies i, fins i tot, sobre personatges singulars, com ha estat el cas del diplomata ri de l'abat i bisbe Oliba o de la col·lecció diplomàtica referent a sant Oleguer, per cenyir-nos a dos únics i meritoris exemples.

Però també s'ha esdevengut de poder recollir en forma de diplomata ri àmplia i variada documentació sobre pobles petits. Polinyà del Vallès, en els seus orí gens una vil·la romana i després una població petita, avui extraordinàriament acrescuda, és el primer poble d'Europa que ha tingut una col·lecció diplomàtica prò pia. Va ser publicada ara fa ja 32 anys! I aquest aplec

documental ens possibilita de seguir força detallada ment els seus orí gens històrics.

Polinyà, com acabem de dir, té el seu començament en una vil·la romana, probablement del segle IV, pertanyent a un notable personatge anomenat Paulí, d'on ve el nom de la població. És molt probable que Paulí fos cristià. La nova fe havia començat a arrelar a la nostra terra, pel cap baix, al segle III. Els sants màrtirs tarra gonins Fructuós, Auguri i Eulogi, així ho proven. Fins i tot s'ha dit que sant Pau predicà a Hispània i que hi entrà per la nostra costa. És cert que el gran apòstol manifestà el seu desig de fer aquest viatge, però no és segur que l'arribés a dur a terme, i en qualsevol cas no es coneixen conseqüències immediatament directes i positives de la seva suposada predicació al nostre terror. Però al segle IV Barcelona tenia un bisbe tan des tacat com sant Pacià, que en els seus escrits ens recorda més d'una vegada que el cristianisme s'havia introduït entre l'estament més adinerat de la societat. I així va ser, en general, després del decret de Constantí de l'any 313, pel qual l'emperador concedia la llibertat de culte als cristians, i més encara després de l'edicte de Tessa lònica de Teodosi, del 27 de febrer del 380, mercès al qual tot l'Imperi romà adoptava el cristianisme com a religió oficial. Hom donà així origen a l'*Ecclesia trium phans* i, de retop, també a algunes severes amonestacions, entre d'altres, les d'un sant tan malcarat, però alhora tan pregonament evangèlic, com Jeroni, el gran pare de l'Església i esforçat traductor de la Bíblia.

I si Paulí fou cristià, no seria gens estrany que dis posés a la seva vil·la d'una capella domèstica, com succeïa en altres vil·les de cristians rics i que són l'ori gen d'algunes parròquies rurals. I no cal recordar ara que la primera església cristiana de què un hom té no tícia és una capella d'aquestes característiques trobada a l'extrem més oriental de l'Imperi romà, a Dura Eu ropos, a l'actual Síria, amb una cronologia de l'entorn de l'any 256.

Si fos així, com nosaltres creiem, Polinyà tindria el seu inici i desenvolupament en aquesta església, que s'aniria remodelant al llarg dels anys i dels segles. Les seves restes arqueològiques més antigues es re munten a la VI centúria i les documentals, a la desena, per bé que cal esperar el 9 d'agost de 1048 per trobar un esment directe i precís de la parròquia de Sant Sal vador (figura 1).

1 Aquest text fou llegit el 28 de gener de 2017 a la Sala de la Mare de Déu de la Mercè de la Catedral de Barcelona amb motiu de la presentació del llibre *L'església de Sant Salvador de Polinyà i les seves pintures*, realitzat en el marc del projecte de recerca HAR2013-41134-P, concedit pel Ministerio de Economía y Com petitividad.

Figura 1. Primer esment de la parròquia de Sant Salvador de Polinyà, el 9 d'agost de 1048. (Arxiu Diocesà de Barcelona, Fons de Santa Anna, carp. 3A, perg. 161).

L'església de Sant Salvador, que aquesta i no pas la de Sant Esteve fou la seva primera i única advocació, era, en els temps històricament documentats, propietat del bisbe de Barcelona Guislabert, pertanyent a la família vescomtal. És probable que en una època en què alguns laics poderosos tenien en propietat esglésies, la de Polinyà hagués pervingut a Guislabert per la seva condició vescomtal. Però el 16 de maig de 1056 aquest bisbe de Barcelona, de caràcter ferreny i segurament de cor no tan evangèlic com el de sant Jeroni, però home pràctic i decidit, féu donació de l'església de Polinyà als canonges de la catedral barcelonina.

El poble de Polinyà, però, al principi havia pertangut al comte de Barcelona Borrell II, però aquest, acompanyat de la seva esposa Letgarda, el 969 el venqué a un prohoms anomenat Galí, el qual, casat amb Ermengarda, formà la nissaga dels senyors de Santa Coloma, que seran, fins a la fi del segle XII, els dominadors feudals de Polinyà, cosa que els permetrà de fruir els drets senyorials damunt aquell vilatge, pel quals podien cobrar-hi rendes i aplicar-hi imposicions públiques, ja fossin pecuniàries o de servituds. Tanmateix, no hi tindran mai residència fixa. Aquesta la tenien al castell de Santa Coloma de Barberà del Vallès. I és que els senyors feudals de l'època estenien els seus domi-

nis per amplis territoris que sovint ultrapassaven els límits parroquials i castrals.

Estant, doncs, el poble sota domini dels senyors de Santa Coloma i essent l'església propietat de la canònica de Barcelona, l'enfrontament entre ambdós poderosos propietaris era inevitable. I vet aquí que el 1060, el cap de la família senyorial, llavors Bonfill Odesind, actuant en nom de la seva esposa Sança, pledejà amb l'església de Sant Salvador per una qüestió dels límits de la sagrera. Bonfill pretenia que les cases i l'alou que envoltaven l'església pertanyien a la seva esposa per deixa testamentària de la mare d'aquesta, Adaleit, i dels seus avantpassats. Però, escoltat el testimoni verbal, prestat sota jurament, de dos polinyanencs, sens dubte destacats, per edat i per reputació, Gulmir Fabre i Llopart Maria, el jutge Guillem Marc sentencià a favor de l'església i en contra, per tant, dels Santa Coloma. Aquesta decisió judicial no deixaria de tenir conseqüències.

I la primera sembla que fou el poc interès que els Santa Coloma mostraren envers l'església de Sant Salvador i la seva dotació. Que preferissin dotar la seva pròpia església de Santa Coloma de Barberà, on tenien la residència, és normal; però que, comparativament, fessin deixes modestes a l'església d'un poble que era de la seva jurisdicció, resulta sorprenent. I no podem deixar de pensar que cal atribuir aquesta actitud poc liberal a un cert ressentiment que els devia quedar arran de la sentència desfavorable dictada per Guillem Marc.

Per tal d'avaluar millor aquesta apreciació, repassem breument algunes deixes destinades a l'església de Sant Salvador, normalment de caràcter testamentari i per remei de la salvació de l'ànima.

El 1054, un pròcer de Polinyà anomenat Sal·la li llegà un mancus destinat a les obres de l'església, fet que ens assabenta indirectament d'una reforma en el bastiment o, segurament, d'una nova construcció. Probablement es tracta de la mateixa reforma que conclourà el 1122, moment de l'única dotalia i consagració de què ha quedat record escrit.

Amb la mateixa finalitat, per ajudar a les obres de la nova església, el seu fill, el diaca Isarn Sal·la, li llegà un cafís d'ordi i dos de vi. I encara hi afegí un farraginar proper a la sagrera i un sagrer situat davant la porta de l'església, a més de sis sesters d'ordi i un altre cafís de vi, que lliurà al prevere Ramon Miró

perquè els tingués en benefici de l'església. Era l'any 1058. I alguns anys més tard, el 1116, el mateix diaca encara li concedí una vinya i una peça de terra, i també un terreny situat dins el sagrat. No foren aquestes les úniques deixes testamentàries d'aquesta família. Recordem només que Isarn, el nét de Sal·la, li donà també dos mancusos i un quarter d'oli anual el 1106.

Per la seva part, dels Santa Coloma només coneixem un parell de donacions: el 1074, Sança, la vídua de Bonfill Odesind, l'antic senyor de Polinyà, concedí al ja conegut sacerdot Ramon Miró una unça d'or per a misses, és a dir, uns cinquanta sous; i un altre membre de la família senyorial, Bernat Guillem de Santa Coloma, li llegà, el 1138, un morabatí, això és, uns set sous.

Aquestes donacions són importants, però els testadors de Polinyà, com els de qualsevol altre indret d'època medieval, foren molt munificents amb relació a les seves possibilitats. Recordem, simplement, que els qui feren testament a Polinyà, una població que hem d'imaginar de no més d'uns cent cinquanta habitants, sols al llarg del segle XI deixaren un total de 284 mancusos, que en números rodons corresponen a prop d'un quilo d'or, sense comptar diversos béns immobles, com ara cases, terres, vinyes, olivars o sagrers, o diversos béns movents, com una mula o distintes quantitats de blat, ordi o vi, com també el delme d'un molí.

No baixà la generositat envers les institucions eclesiàstiques al llarg de la centúria següent, quan hom donà també per motius espirituals, entre d'altres béns, dos mancusos, onze morabatins, trenta-sis sous, un cavall, una mula, una euga, un bou, vuit ovelles, cinc masos, una honor, quatre terres, una vinya, una quartera de vi i un altra d'oli, un llit i fins i tot diverses armes. I recordem que els èquids eren caríssims: un cavall podia valer de 200 a 1.000 sous; una mula, de 140 a 300 sous; una euga, 50 sous. També els bous arribaven a tenir molt bon preu, de 49 a 140 sous... Les armes eren així mateix molt cares: una llança podia arribar a 280 sous; una espasa, a 14 sous; una cuirassa, a 600 sous; una sella de montar, a 50 sous. I pensem que amb un sou hom podia comprar un porc.

Ja hem dit, d'altra banda, que de les diverses remodelacions de l'església de Sant Salvador, només

Figura 2. Església de Sant Salvador de Polinyà; entorn de l'any 1920. Fotografia: Francesc Casañas Riera (AHS).

ens ha quedat record documental de l'acta de dotació de l'any 1122. D'aquesta dotalia no hom conserva l'original, sinó una còpia posterior i, al nostre entendre, interpolada, cosa que no significa que el seu contingut sigui fals. Car estem convençuts que, efectivament, va ser el bisbe sant Oleguer qui la consagrà en la data esmentada.

I és aquesta església del segle XII la que fou decorada amb les magnífiques pintures murals que sols fragmentàriament s'han conservat. I és d'aquesta església i d'aquestes pintures que tracta el llibre que presentem avui (figura 2).

Però, centrant-nos ja en les pintures conservades, una primera qüestió a tractar és la de la data de la seva realització. Mn. Gudiol, el gran erudit i no sols

excel·lent historiador de l'art, pensà de primer en el segle XIII, i fou seguit per Khun i Pijoan. Després els historiadors, a partir de la proposta del també gran erudit Josep Gudiol i Ricart, han rebaixat unànimement la data al segle XII, però amb majoria dels qui pensen en la seva segona meitat, al qual criteri són induïts per motius merament estilístics. Però si la dotalia de la nova església tingué lloc un 14 de novembre de 1122, per què hem de creure que, ja en aquell moment inaugural d'una nova remodelació, l'església no estava completament acabada, fins i tot en els seus aspectes ornamentals?

I qui va promoure el nou edifici? S'ha dit que la família dels Santa Coloma; però ja hem vist la tèbia estima que aquesta família li tenia. I essent-ne els propietaris els canonges de la catedral de Barcelona, per què no es pot pensar que foren ells els promotors?

Les pintures, per la seva part, s'han conservat molt fragmentàriament. Amb tot, les escenes que ens han pervingut són fàcilment identificables (figura 3), excepte un enigmàtic personatge que requereix una atenció especial. En qualsevol cas, el programa iconogràfic estava format, d'una banda, per una part explicativa de la vida de Jesús, des del seu naixement fins a la seva passió i mort, i, d'una altra, per escenes de la vinguda de la fi del món i del judici final extretes de l'Apocalipsi de sant Joan. És a dir, que ens trobem davant un cicle iconològic complet que explica l'adveniment de Crist i el seu retorn a la fi dels temps.

Pel que fa a l'enigmàtic personatge pintat a l'intradós del mur meridional, cal dir que s'ha vist en ell una representació de sant Esteve. Abonarien aquesta hipòtesi uns suposats còdols que el personatge duu a la mà esquerra i la suposada advocació de l'església de Polinyà al protomàrtir. Però el personatge, nibat, duu pal·li i potser mitra. Portant pal·li, insígnia distintiva magistralment estudiada en la seva tesi doctoral per Mn. Martí Bonet, cal pensar necessàriament o en un sant que hagués estat papa (Mn. Martí ha suggerit, cautament i com a mera possibilitat, sant Corneli) o en un arquebisbe o un bisbe. I sant Esteve no passà de l'orde diaconal. I, a més, per acabar-ho de complicar, aquest prelat sant va descalç amb els peus nus, característica que no sol acompanyar la representació de bisbes i que és més pròpia dels apòstols com a símbol d'humilitat.

187

Figura 3. Visió de conjunt de les pintures conservades actualment al Museu Diocesà de Barcelona (Museu Diocesà de Barcelona).

A partir d'aquestes dades i pels raonaments que exposem en detall en el nostre llibre, hem pensat en tres possibilitats. Les dues primeres correspondrien a sant Ruf i a sant Pau de Narbona. I la tercera, que, per a nosaltres, és la més plausible, correspon a sant Jaume el

Menor, apòstol, el primer bisbe de Jerusalem i, segons la tradició, mort també per lapidació.

D'altra banda, creiem també important de ressaltar que ens sembla que hem demostrat fefaentment el caràcter espuri i fals d'una còpia de col·lecció particu-

Figura 4. Àngel de l'església de Polinyà, actualment en parador desconegut. Any 1926. (©Fundació Institut Amatller d'Art Hispànic. Arxiu Mas).

lar de l'esmentat personatge de l'intradós, que temporalment arribà a ésser exposada en un museu de fora de Catalunya.

Dins encara d'aquest apartat ha estat per a nosaltres també motiu de satisfacció poder identificar les tres noves restes de caps de pintures descobertes recentment. Es tractaria d'un nou genet de l'Apocalipsi, del qual només es veu el cap nimbat i cofat amb mitra, i també dues ales que li sobresurten, i les restes de dos caps dels quatre àngels del riu Eufrates, en una disposició semblant a la que presenten, per exemple, algunes miniatures dels beatus, és a dir, dels comentaris a l'Apocalipsi de Beat de Lièbana.

Alguns historiadors, justament, han indicat que aquestes miniatures podien ésser la font d'inspiració de les pintures murals de caràcter apocalíptic. I, certament, un artista català de l'època s'hi hauria pogut inspirar, perquè els beatus foren copiats al nostre país i hi circularen exemplars vinguts de fora. Recordem que el cabiscol Joan de la Catedral de Girona, el 1078, donà a aquesta l'exemplar que posseïa d'un beat copiat l'any 975 per Sènior i pintat per una dona de nom Ende; d'aquest hom tragué una còpia, entre final del segle XI i inicis del XII, actualment conservada a Torí. La cartoixa de Montalegre en posseï un altre de començos del segle XII i, encara que ja a la segona meitat

de la mateixa centúria, l'escriptori de Poblet produí el que actualment és a Salamanca. El de la Seu d'Urgell, per la seva banda, dels segles X-XI, era ja a la Seu, pel cap baix, el 1147.

Tanmateix, i malgrat el paralel·lisme que acabem d'assenyalar, nosaltres som de l'opinió que, en general, les coincidències vénen, en el camp pictòric, d'una tradició apocalíptica anterior i comuna a pintors i a miniaturistes que cal remuntar als temps de l'Antiguitat tardana. Això no vol dir que, en el cas concret de Polinyà, la influència dels beatus no pogués ésser directa, com de seguida veurem.

També ha estat per a nosaltres causa de satisfacció poder donar a conèixer la resta d'un nou àngel (figura 4), potser el primer àngel que toca la sisena trompeta, i d'un nou personatge barbat (figura 5), actualment ambdós en parador desconegut, però que també havien format part de l'extraordinari conjunt pictòric de Sant Salvador de Polinyà.

I qui va concebre aquest programa pictòric? El pintor, més si era un laic, com presumiblement succeïa en el nostre cas, es devia limitar a executar el plantejament formulat per qui va idear el missatge pictòric que es volia transmetre, una persona o un col·lectiu que havia de ser necessàriament culte. I aquí creiem que cal fixar-nos de nou en els canonges de Barcelona. No volem dir amb això que, en determinats casos, artista i planificador no poguessin coincidir en una mateixa persona. Però no devia ésser el més habitual, i tot i així, abans d'iniciar els seu projecte, el pintor bé el devia discutir amb els promotors. Però qui fou aquest pintor, ho ignorem per complet. I sols podem deduir que es tracta de la mateixa persona que, coetàniament, dugué a terme les pintures murals de la veïna església de Santa Maria de Barberà.

D'altra banda, és possible que, en cas de les esglésies parroquials, a l'hora de preparar la decoració, es deixés sentir també la veu del rector, sobretot si aquest tenia la cultura suficient. A Polinyà no mancaren preveres provistos d'una certa instrucció. La relativa proximitat de l'escola catedralícia de Barcelona hi devia ajudar. I fins i tot hem pogut identificar un sacerdot d'altres capacitats culturals: el ja citat Ramon Miró. Però aquest ja era mort el 1122; per això mateix pensem exclusivament en els canonges barcelonins, entre els quals hi havia mestres i escribes de mèrit.

Figura 5. Personatge barbat de l'església de Polinyà, actualment en parador desconegut. Any 1926. (©Fundació Institut Amatller d'Art Hispànic. Arxiu Mas).

Però podríem arribar a identificar aquest personatge? En el cas de Polinyà creiem que, almenys, ens hi podem atansar. El bisbe consagrat, sant Oleguer, tingué com a secretari un erudit tan destacat com el canonge, gramàtic i canonista Renall, que, originari del Llenguadoc, ja des de l'any 1110 apareix amb certa assiduïtat a Barcelona, i que fou l'autor de la seva biografia, la *Vita beati Olegarii*, a més d'altres textos, com la *Passio sanctae Eulaliae Barcinonensis* o uns versos *de corpore Domini*. No seria sorprenent que un hom hagués recorregut a ell, pel seu prestigi i cultura, per tal que planifiqués el programa iconogràfic de Sant Salvador de Polinyà. És sabut que fins i tot s'ha

Figura 6. Biblioteca del domicili barceloní dels senyors Joan Prats i M. Dolors Sedó Peris-Mencheta, on s'observa l'escena de Jesús davant Pilat. (©Fundació Institut Amatller d'Art Hispànic. Arxiu Mas).

pensat en la seva persona com a autor de la còpia de l'actual ms. Copenhaguen, Univ. Bibl., AM. 795 4º, que transmet el *Comentari a l'Apocalipsi* d'Apringi de Beja, tot i que, actualment, hom ha posat en dubte aquesta atribució. En qualsevol cas, copiat aquest còdex el 1132, segons que sembla, a Barcelona, és un clar indicatiu de l'interès pels comentaris a l'Apocalipsi entre els canonges barcelonins.

Òbviament, també entrem en la qüestió de les influències i paral·lelismes de les nostres pintures amb altres d'estil semblant, i s'adverteix de les dificultats, en aquest terreny, de no diferenciar nítidament les parts originals de les restaurades, i de la conveniència de distingir amb més precisió conceptes com es-

cola, taller, mestre, artista, artesà i, fins i tot, origen i procedència.

No ens sembla irrellevant, d'altra banda, que, per primera vegada, hom hagi llegit amb exactitud la inscripció de l'interior del llibre dels set segells i que per primera vegada s'hagi interpretat, amb la reconstrucció textual, la inscripció del fris sobreposada a la figura de l'àngel de l'Anunciata. En el primer cas, contràriament a les interpretacions donades fins avui, creiem que cal entendre la inscripció així: *Agnus Dei, Christus immolatus pro salute mundi*, això és, "L'Anyell de Déu, Crist immolat per la salvació del món". I en el segon cas interpretem: *Angelus dixit ad pastores: Natus est vobis hodie Salvator*.

Vet aquí, doncs, algunes noves aportacions que hom pot fer al coneixement de les pintures murals de Sant Salvador de Polinyà, del descobriment de les quals estem a punt de celebrar el centenari. Perquè les pintures foren descobertes i es començaren a estudiar l'any 1919 en un context històric de recuperació del romànic català, encara que, contràriament al que s'ha afirmat, no foren arrencades de l'església el 1930 ni el 1931, sinó l'any 1941, per Ramon Gudiol i Ricart, naturalment assessorat pel seu germà Josep, acabat d'arribar dels Estats Units. Per tant passaren la Guerra Civil *in situ*, no com altres pintures, per exemple, el conjunt de Taüll, i després iniciaren un itinerari per diversos museus i àdhuc cases particulars (figura 6) fins arribar a l'actual seu del Museu Diocesà, on són tan curosament conservades i dignament exposades, com tota la vida va desitjar Mn. Manuel Trens i ha aconseguit Mn. J. M. Martí Bonet, tot i que ja hem vist que, a més d'algunes noves restes pictòriques descobertes recentment a la mateixa església de Polinyà, potser encara queden en col·leccions privades alguns altres fragments, l'existència dels quals hem pogut identificar fotogràficament.

En resum, al nostre entendre, les pintures murals de Sant Salvador de Polinyà són de l'any 1122 i no van gaudir del patronatge de la família senyorial dels Santa Coloma a causa de desacords anteriors amb el capítol catedralici de Barcelona, propietari de Sant Salvador, única advocació de l'església de Polinyà en els temps altmedievals. Com a propietari, el capítol catedralici de Barcelona va ser promotor de la nova dedicació de l'església i, molt probablement, ideador, potser en la persona del mestre Renall, del programa iconogràfic, el significat iconològic del qual interpretem com una representació que explica l'adveniment de Crist i el seu retorn a la fi dels temps. L'obra va ser materialitzada per un grup d'artesans dirigits per un mestre de notables aptituds que es manifesta present també en les pintures murals de Santa Maria de Barberà i, tal vegada, en altres dels mateixos anys.

En definitiva, es tracta d'unes pintures que potser no sempre han estat merescudament valorades per la crítica, però que, per la força de la seva expressivitat i la seva modernitat "picassiana", ens impressionen encara avui a nosaltres com devien colpir la mirada atònita dels homes i dones del Polinyà d'antany. Uns

homes i unes dones que tenien el seu espai vital en els límits de la parròquia de Sant Salvador, que eren rebuts a la vida en la pica baptismal de l'església de Sant Salvador i que rebien a l'església de Sant Salvador la darrera benedicció, en el moment últim del traspàs. ●